

Posudek disertační práce

Tomáš Klír : *Osídlení zemědělsky marginálních půd v mladším středověku a raném novověku - The Settlement and Agriculture of the Margins in the Later Middle Age and Early New Age*. Univerzita Karlova v Praze, Ústav pro pravěk a ranou dobu dějinnou. Vedoucí práce: Prof.PhDr Jan Klápště, CSc. – Praha 2008, 324 str. + 1 svazek příloh s 61 obrázky, 13 tabulkami, 14 plány.

Hlavním záměrem disertační práce dokumentované obsáhlým svazkem příloh a dalšími několika desítkami statistických tabulek, grafů a obrázků, které přímo paralelně v textu buď dokreslují, nebo zpřehledňují autorovu analytickou část jeho badatelského úsilí, lze shrnout přibližně takto:

Prostřednictvím studia archeologických a početných historických pramenů, za přispění dalších vědeckých disciplin, včetně oborů přírodovědných, pochopit chování těch společností venkovských obyvatel, která hospodařila na ostrovech rizikových marginálních půd. Zároveň je práce pokusem vysvětlit, jak a proč se obyvatelům vesnic dařilo v několika studovaných vesnicích, založených v blízkosti Sadské ve středních Čechách nazvaných jako Lhoty, tato rizika překonávat. Nově proto v práci T. Klíra z jeho osobní badatelské iniciativy poprvé vstupuje do interpretace archeologie středověku také vědní subdisciplína, jejíž postavení ve studiu zvolené problematiky je významné a jejíž užitečnost je v textu disertace prokázána. S určitou mírou nejistoty ji lze zatím spíše jen „popsat“ než „nazvat“, jako „archeologicko – historickou agrární ekonomickou antropologii“.

Z hlediska náročné základní obecné otázky, která je ve zvoleném tématu uložena a s ohledem na pracovní koncepci předložené disertace, jsou autorem správně vybraným místem pro řešení problému dva ostrůvky písčitých, často podmáčených půd v oblasti Sadské, osídlené v samém závěru „výstavby země“, tedy jinými slovy až v závěru tzv. „kolonizace“ kolem poloviny 14. století i poněkud později. Zde se vyskytuje neobvyklý shluk vsí s názvem Lhota, lokovaných v těsné blízkosti navzájem. Založeny byly sice do vlastnický již obsazené části krajiny, ale zemědělsky nevyužívané, z níž se snažili volně získávat nějaký prospěch obyvatelé okolních sídel, která byla založena po obvodu tohoto nevyužívaného, zčásti podmáčeného ostrova navátého písku, zarostlého lesním a křovinným porostem.

Správnou a z hlediska koncepce práce je v našem domácím archeologickém prostředí i volba některých nových pracovních nástrojů, tedy metodiky, jak bylo obecně naznačeno již výše. Významným nástrojem, který autor tvůrčím způsobem využil, je málo známá ekonomická analýza A. Čajanova, která popisuje a analyzuje zdánlivě nevysvětlitelné chování ruské zemědělské rodiny, využívající vlastní práci a její hospodaření „nedávající smysl ve standardní kapitalistické ani v marxistické analýze“. Čajanovova analýza vychází z podrobných statistických i dalších v terénu zjišťovaných dat (místy téměř etnografického charakteru) z posledních tří desetiletí carského předrevolučního Ruska. Výsledky Čajanovovy analýzy byly zveřejněny naštěstí ještě v roce 1923 v Berlíně (a po znovuoobjevení této zajímavé koncepce znovu zpřístupněny ještě jako reprint v roce 1987 ve Frankfurtu n.M.-New Yorku). Je velké štěstí, že se starší z obou vydání objevilo dříve, než se v následujících letech významný ekonom ztratil za nejasných okolností ze světa vědy, podobně jako jiný agronomicky orientovaný badatel, proslulý agrární genetik N.I. Vavilov. Podstatu a význam některých prvků Čajanovovy analýzy, jimž byla podle autora věnována dosud neprávem menší pozornost, vysvětluje ve zdařilém exkurzu na str. 238 – 251. Zároveň si autor disertace správně uvědomil, že realita předrevolučního Ruska nemůže být všemi svými rysy přímo reálným modelem, jednoduše retrogresivně použitelným pro jeho studium vrcholně středověkého a novověkého zemědělského prostředí, ale že Čajanovův přístup je vynikajícím prostředkem a podnětem pro komparaci různých typů agrárního prostředí ve středověkém i

raně novověkém, t.j. předindustriálním období. Možnosti srovnání autor disertace využil dobře a důmyslně.

Výsledky získané ze shluku Lhot v mikroregionu Sadské v první řadě srovnal s výsledky z kontaktního pásu na rozhraní písčitých marginálních půd a půd lepších, jaké se vyskytují v pásu kvalitnějších půd mírně na JZ ležícího blízkého Českobrodsko. Tuto mezizónu mezi písčity u Sadské na jedné straně a územím Českobrodsko na straně druhé, a chování sedláků v ní, pomáhá neobyčejně výstižně charakterizovat lokalita Milčice, kromě jiného především díky známým pamětem F.J. Vaváka. Reflektují něco, co lze vyjádřit metaforou o „dlouhém agrárním středověku“, tj. stavem před průmyslově ovlivňovaným zemědělstvím. Vavákovy pramenné údaje o hospodářském provozu autor vlastním způsobem dobře utřídil a využil. I to je jedním z kladných rysů jeho práce. Je mimořádně šťastnou shodou okolností, že „Vaváková lokalita“ a jeho paměti, jako neobyčejně plastický písemný doklad o hospodaření v Milčicích, jsou v určitém blízkém kontaktu s písčity poblíž Sadské a že význam svědectví Milčic autor nepominul, ale naopak jejich značný význam pro zvolené téma pochopil a s prospěchem zhodnotil jiným způsobem, než bylo dosud obvyklé.

Agrozóna do níž náležejí Milčice, na opačné straně než leží písčity kolem Sadské, sousedí s pásem úrodné půdy u Českého Brodu a za ním dále více k jihu se pak rozkládá další z ostrovů marginálních půd, kdysi pokrytých „Černým lesem“, dnešní Černokostecko. Zde je zatím možnost komparace skromnější, ale i tak jsou zde patrné některé autorovy přínosy k dosavadní práci, kterou zde předpracovali J. Klápště a Z. Smetánka. Kromě jiného je to Klírův nový návrh odlišného přidělení jednotlivých velmi malých shloučených antropomorfních tvarů variantně do menšího počtu sestav dvorů na lokalitě Doubravice. Naznačuje to, že v některých případech i přes hlubší studium morfologie zjištěných destrukcí staveb, je lépe postupovat variantně, neboť povrch lokalit se v různých časových intervalech, a to nejen v intervalech dlouhých mění, ale jejich detailní identifikovatelnost se mění i v jednotlivých letech a dokonce i uvnitř roku v průběhu ročních období.

Při autorově analýze, podobně jako při každé práci zabývající se sídelně historickými a archeologickými problémy v období středověku a raného novověku, hraje samozřejmě určitou roli přihlížení k charakteru a proměnám faktorů přírodního prostředí. To také podle obvyklých současných možností autor činí. Navíc však docenil zdroj zvaný Průvodní zpráva k půdoznalecké mapě (Archiv pro přírodovědecký výzkum Čech) z doby první republiky ze třicátých let minulého století. K přírodovědecky zaměřeným částem mám pro autora ke zvážení některá drobná doporučení pro jeho další práci, která nejsou míněna jako námitky.

- a) Pro zemědělskou práci na vátých písčích, pokud přijmeme jako limitující faktor slabší kvalitu půdního fondu (buď fyzikální nebo minerální nebo obojí), má potom z přírodních faktorů rozhodující význam příznivá souhra srážek a teplot, případně jejich roční průběh a průběh ve vegetační sezóně. Tu lze vyjádřit pro naše potřeby stále ještě pro daný účel vhodným starším, dnes už běžně neužívaným indexem (tzv. Langovým dešťovým faktorem). Spočívá ve vyjádření poměru roční sumy srážek k roční průměrné teplotě.
- b) Graficky lze v podstatě totéž, ale názorněji vyjádřit Walterovým diagramem, kde ze vzájemné polohy teplotní a srážkové křivky a jejich průniků je možno snadno posoudit poměry na lokalitě. Pracovat s těmito údaji má smysl, pokud v dostatečně blízkém okolí nebo v homogenním mikroregionu je meteorologická stanice alespoň nejnižšího řádu. Hodnota výsledků je samozřejmě vždy jen orientační a relativní a musí být pokud možno kontrolována údaji historické klimatologie.

Ještě jedno doporučení bych si dovolil, a to vzhledem k obvykle užívané mapě Quittově. Autor ji neuvádí, domnívám se, že to také vzhledem k měřítku nevádí. Doporučil bych s jistou rezervou náhled na soubor map pracujících více s ohledem na potřeby agrotechnické

(Kurpelová, M. – Coufal, L. – Čulík, J.: Agroklimatické podmínky ČSSR, Bratislava 1975). Měřítko map jsou také zde ovšem velká a navíc bohužel nelze vyloučit, že jejich obsah odráží u některých z map tohoto souboru v nějaké podobě potřeby družstevního hospodaření na větších plochách. Za případnou revizi by však tam uvedené údaje stály.

Jisté problémy přináší také užití rekonstrukčních geobotanických map. V disertaci užitá monografie a mapa Z. Neuhäuslové a kol. (Praha 1998 + doprovodný text) má oproti starším pracím aktualizovanou terminologii i systematiku jednotek, ale mapa má rovněž pro detailnější pohled dosti velké měřítko. Bylo by možná vhodné tuto mapu kontrolovat pomocí starší generální rekonstrukční mapy Rudolfa Mikyšky, případně ještě lépe nahlédnout na koncepty těchto map v měřítku 1: 75 000, event. 1:25 000, kde může (ale také nutně nemusí) být lokální variabilita zaznamenaných vegetačních jednotek pestřejší než u větších generalizací.

Závěrečným výsledkem všech údajů a srovnání způsobů hospodaření na navátých písčích je vytvoření představy o překonávání rizik na zemědělsky nevýhodných polohách Lhot. Ze srovnání s Milčicemi vyplývá, že rizika Lhot snižovalo hledání kompromisu mezi různými typy zemědělských systémů, mezi nimiž trojpolí nebylo vždy tím nejlepším systémem, s nímž někdy až schématicky počítáme při líčení změn ve 13. století. Podle autora byly výhodné jiné typy úhorového hospodaření, případně jejich kombinace. Vytváření diverzity lokálního systému bylo nejlepší odpovědí, směřující ke snížení rizika a diverzitu zvyšovala významně fragmentace plužiny. Polnosti každé usedlosti se rozkládaly v různých částech plužiny a to navzájem ve větší vzdálenosti. K diverzifikaci přispívá i velikost plužiny a její úzké pásové parcelní délky, dosahující až někdy 4 km. Velikost plužiny a velká délka parcel měla samozřejmě i své nevýhody, zejména energetické a opět při zmenšování rizik přicházela v úvahu kompromisní řešení, nejspíše v rozložení pěstebních činností i na jedné úzké dlouhé parcele. Nejintenzivněji byly ovšem využívány parcely nejbližší okraji intervalu. Bylo třeba rovněž empiricky hledat další kompromis mezi individuálními pěstebními záměry jednotlivců a potřebou alespoň v přibližně stejné době provádět stejné práce všemi zemědělci. Dlouhá parcela sice umožňuje zvýšit lokální individuální diverzitu, ale její obsluha nesmí být na úkor provozu ostatních držitelů parcel.

Ani všechny uvedené skutečnosti a všechna opatření výrobně-technické a sociální povahy ovšem nemohou eliminovat plošná postižení. Ta bylo možno podle autora vyloučit nebo zmenšit pouze rizikovým chováním. Detailní vystižení je vzhledem k místní variabilitě úrodnosti půdy a vzhledem k různosti produkčně příznivých klimaticky variabilních ročníků složité. Ve volbě různých riskantních kroků při uvedené variabilitě jsou možné kombinace různých kroků a individuálních opatření jako je vstup na městský trh, stažení z trhu, tedy různá míra skladování, rozšíření rodinné práce o externí pracovní síly, snad někdy i pokles vlastní spotřeby až na subsistenční rovinu. Osobně se domnívám, a předpokládám, že se ve svém jednoduchém shrnutí příliš neliším od analytického výsledku autorovy práce, když též uvažuji, že svou roli ve zmenšování míry rizika hrála pravděpodobně i dlouhá, z generace na generaci děděná empirická zkušenost hospodářů a jejich znalost předpokladatelné, nikoliv jisté biologické „odpovědi“ porostů a tedy možného ekonomického „chování“ každého kousku vlastní půdy a jejich vlastností a odhad potenciální produktivity za různých očekávatelných průběhů vegetačních sezón. Podotýkám spíše jen pro ilustraci, že etnografie zná množství forem víceméně racionálních i iracionálních pokusů o dlouhodobější předpovědi počasí a úrody v „budoucím roce“, jež také svým způsobem spolu s různými „prosbami“ náležejí do úvah o rizicích produkce.

Z autorovy analýzy také vyplývá, že situace menších vsí ve studovaném blízkém území, třebaže mohly mít v části své plužiny i úseky kvalitnější půdy (například právě v blízkých Milčicích), byla situace při plošném postižení i horší. Z autorova studia také vyplývá, že právě nejen velká plocha plužiny, ale i sama velikost Lhot, mohla zvyšovat sociální diverzitu

lokalit a tím schopnost přežít krizové situace. Je-li měřítkem úspěchu sídelního procesu přetrvání vsi od založení třeba až do současnosti, pak velikost vsi, vykazující potencionálně určitou výraznější sociální diverzitu, může být paradoxně jevem pozitivním. Nejde totiž v procesu osídlení a sídlení o kontinuální přežití a překonání krizí každé jednotlivé usedlosti, ale o trvání jednotky vyšší – celé vsi. Případy pustnutí jednotlivých usedlostí, vznik „sociálních úhorů“ a případné pozdější obnovování jejich osídlení a produkčnosti, mohou být součástí přežití vesnic, a to i při takové slabosti půdního faktoru, jaký měly ve svém základu Lhota i jiné vsi na marginálních půdách poblíž a v okolí Sadské. Velmi zjednodušeně řečeno: větší ves může mít větší naději přetrvávat v síti osídlení i v krizových situacích.

Nové analytické poznatky z oblasti dějin osídlení a agrární historie, které učinil autor disertace a které jsem dosud v textu sledoval, kromě svého obecného významu pro výše uvedenou tematiku obohacují archeologii středověku ještě v dalším směru. Aniž to možná autor přímo zamýšlel a sledoval, dotýká se jeho práce diskuse, která začala v Anglii již při samém počátku archeologického studia středověkých vesnic. Týká se problému, zda totiž a v jaké míře a za jakých podmínek má archeologie vrcholného středověku a raného novověku přihlížet k písemným pramenům novověkým. V našem prostředí se tato diskuse objevila již při počátcích studia středověké klášterní tematiky, kdy bylo užití mladších písemných pramenů obhájeno Petrem Sommerem. Při studiu vesnického prostředí a dějin osídlení se mohou archeologové středověku inspirovat a přidržet modifikace jistého teorému vysloveného prehistorikem G.V. Childem, který lze přetlumočit a upravit pro středověké období do následující podoby: Řešíme-li obecnější problémy v příliš omezeném časovém úseku a zpracováváme-li problémy „agrárního středověku“, pak při jejich řešení pouze jen z psaných pramenů přímo středověkého původu, může se někdy poznávání z náhodně dochovaných pramenů rozpadnout na množství fragmentárních dějů, zčásti náhodného dílčího významu a nevystoupí z nich děje a skutečnosti podstatné, obecnějšího charakteru. Agrární středověk je „středověkem dlouhým“ což vyžaduje a umožňuje použití všech dostupných pramenů, tedy i svým původem *kritickou* analýzu psaných pramenů značně mladších. Domnívám se, že předložený text disertační práce, jeho pramenný základ a jeho zpracování je dobrým příkladem pro použitelnost toto teorému.

Je pozoruhodnou skutečností, jak mnoho z pozdních založení v méně příznivých podmínkách v okolí Sadské přežilo – s jedinou významnou výjimkou, jíž je Lhota Kří, známá více též nepřesně hovorově pod názvem Kersko. Je logické, že autor obrátil pozornost k ní, neboť povrchovým průzkumem intravilánu Lhot dosud existujících nelze zatím mnoho získat.

Lokalita Kří patří téměř k „historickým“ lokalitám archeologie středověku. Na přelomu 19. a v počátcích 20. století tato lokalita posloužila pomocí později publikovaného amatérského průzkumu a výkopu Jana Hellicha k definitivnímu odmítnutí romantické představy o pozdním horizontu „slovanských mohyl“. V současné době se stalo Kří dosud mně známým příkladem nejobtížněji čitelného, ale správného podrobného čtení velmi nízkých a erodovaných antropogenních reliktiů na ZSV, a proto i příkladem mimořádně náročných podmínek pro provádění geograficko – topografického a morfologického průzkumu ZSV v Čechách. Autor svou minuciózní revizí a výkladem identifikovaných a nově zhodnocených reliéfních pozůstatků stavebních objektů předložil do jisté míry měřítko podobným podrobným aktivitám. Teoretická i praktická úroveň průzkumů na Kří je tedy mimořádná. Vysvětlena nebo upřesněna byla genese řady povrchových útvarů, částečně opraven byl půdorys vsi a provedena reinterpretace podoby jednotlivých dvorů a objektů v nich; byl též učiněn reálný pokus o určení hlavních rysů stavební techniky objektů, studován je vodní režim lokality, upřesněna je podoba tvrze a jejího příslušenství. Především však jsou výsledky ze Kří podstatným příspěvkem k teorii i praxi identifikace obtížně definovatelných malých antropogenních tvarů, vznikajících za užití velmi malého množství nebo vůbec bez

užití kamenů nebo cihel. Výsledky geodeticko – topografického průzkumu a geomorfologického hodnocení na dobře vybrané části zaniklé vesnice jsou kontrolovány geomagnetickým měřením i metodou EOP. Bude neobyčejně zajímavé až v další fázi průzkumu přibude navíc nový druh dalších hlubších poznatků (pokud se podaří získat finanční prostředky na fosfátovou analýzu) a vítaná by byla pylová analýza, i když na daném místě bude spektrum patrně velmi smíšené.

Text této práce zřejmě z důvodu plynulosti výkladu v hlavních částech textu je doplněn devíti exkursy, z nichž exkurs „Ekonomické chování rolnického hospodářství“ (s. 237 – 251) považuji za obzvláště objevený a přínosný, ale i kvalita ostatních osmi exkursů má standard, který zhodnocuje vlastní text tam, kde by tlumočené poznatky zhoršovaly plynulost hlavního výkladu. Uvádím alespoň jejich názvy. Z výčtu jejich názvů a poznámek v nich si lze udělat představu o širí zájmu a myšlenkovém bohatství předložené práce (Sídlní formy mladšího středověku ve střední Evropě, Počátky sídla, Procesy pustnutí a zániku, Josefský katastr a jeho výpověď, Geometrický rozbor terénního reliéfu a jeho kartografické znázornění, Povrchové tvary a jejich výpověď o podobě půdorysu dvorů, Analogie sídlní formy Kří v raném novověku, Geofyzikální průzkum).

Seznam literatury je obsáhlý, nejen řádně dokumentuje autorovy these, ale odráží i evropské úsilí o prohloubení teoretické úrovně archeologie vrcholného a pozdního středověku ve spojení s archeologií raného novověku a dalšími vědeckými disciplinami. V celé předložené práci se též odráží autorova snaha nejen o naplňování dosud standardně užívaných přístupů a metod, ale současně též o hledání pracovních přístupů nových, jak v oblasti teoretické, tak praktické.

Po zvážení všech okolností a charakteristik předložené práce konstatuji, že plně vyhovuje zákonným podmínkám pro udělení akademické a vědecké kvalifikace PhD. a doporučuji komisi pro obhajoby disertačních prací, aby práci Mgr. Tomáše Klíra přijala k projednání a udělila mu tuto kvalifikaci.

V Praze dne 5.8. 2008

(Zdeněk Smetánka)

Doc.PhDr.Zdeněk Smetánka, CSc.
Brixihů 1620/8
162 00 Praha 616

Tel. 235350187